

PER A UNA APROXIMACIÓ SUCCINTA A L'HUMANISME CLÀSSIC ALS PAÏSOS CATALANS

PER

MARC MAYER*

Com s'esdevé en la gairebé totalitat dels coneixements científics, el bressol del conreu dels estudis clàssics als Països Catalans rau al monestir de Ripoll i concretament a la seva biblioteca, augmentada per l'abat Oliba fins a 200 volums i ben estudiada entre altres per R. Beer. El seu contingut constitueix el mostrari de les obres clàssiques i gramaticals que formaren el patrimoni cultural de l'edat mitjana. Ja a l'alba del Renaixement, inventaris d'altres col·leccions ens donen noves notícies sobre l'estat de la qüestió (pensem en l'inventari de la cambra reial de Jaume II [1323], on són representats els estudis clàssics). És ben conegut que l'humanisme començà molt d'hora als Països Catalans: immediatament després que a Itàlia i abans que a França i Castella. Podem distingir en el seu desenvolupament fins a la plenitud del s. XV-XVI un moment particularment notable: el regnat de Joan I i Violant de Bar i, més tard, el de Martí I. Joan I, l'Amador de la gentilesa, apassionat recercador d'obres dels clàssics, es relacionà amb l'hel·lenista aragonès Joan Fernández d'Herèdia, gran mestre de l'Hospital. El cercle reial, la cancelleria, en què visqueren Bernat Metge, bon coneixedor de Ciceró, i fra Francesc Eiximenis, fomentà les traduccions dels clàssics. Ben recentment L. Badia se n'ha ocupat, i ha destacat l'esforç que això representà i la seva importància per consolidar una llengua literària. Bernat Metge traduí el pseudoovidiana *De vetula* en el seu *Ovidi enamorat*, però el pes fonamental serà

*El present treball va ser llegit a les *Jornades d'Homenatge a Dolors Condom*, celebrades a Girona els dies 6 i 7 de març de 1992.

representat per Petrarca i el món cultural que ell representa, que marca de bon tros la seva obra, i també els seus interessos envers el món clàssic, malgrat la seva formació plenament medieval. Són datades en aquesta època la traducció de les tragèdies de Sèneca, feta per Antoni de Vilaragut, la de Boeci, de P. Sadana i d'A. Genebreda, i la remarcable versió de Valeri Màxim, obra del valencià fra Antoni Canals, que també traduí Sèneca. En data ben recent M. Balasch ha fet un excel·lent panorama dels traductors catalans de Sèneca, i no vull passar per alt la presència de les *Taules* de Luca Manetti sobre l'obra d'aquest autor a la biblioteca del canonge Desplà, un dels nostres primers antiquaris i posseïdor alhora d'una excel·lent col·lecció de llibres. Cal esmentar també figures com Ferrer Sayol, traductor de Pal·ladi, i Guillem Nicolau, traductor de les *Heroïdes* d'Ovidi. Sabem que al s. XIV foren traduïdes la *Farsàlia* de Lucà, i el *De bello iudaico* de Flavi Josep. S'ha perdut també la traducció de les *Històries* de Justí, feta per Arnau Simó, i s'ha conservat un Tit Livi, que alguns atribueixen a Guillem de Copons. El s. XV marcarà el moment d'expansió de l'estudi dels clàssics grecs i llatins; només cal esmentar la cort d'Alfons el Magnànim (1416-1458), anys d'íntimes relacions amb l'humanisme italià, o bé la figura d'un cardenal, Joan Margarit i Pau, bisbe de Girona i d'Elna, autor d'un *Paralipomenon Hispaniae*, posseïdor d'una biblioteca important i client del famós humanista i llibreter Vespasià de Bisticci. Les biblioteques d'un jurista com Pere Basset (1430), la del príncep de Viana (1461), la del conestable Pere de Portugal, rei dels catalans (1466), o la molt significativa de l'arxiver reial Pere Miquel Carbonell (1483), personatge representatiu de l'humanisme barceloní de l'època de Joan II que ens introdueix en un cercle molt ampli amb relacions directes amb Itàlia, com és el cas de Jeroni Pau, són testimonis d'aquesta esplendor. La influència clàssica en la formació i en l'obra d'un Joan Roís de Corella posa de manifest la força de la cultura humanística a tots els nivells literaris, fet demostrat també per les traduccions coetànies: la del *De officiis*, de Ciceró, pel valencià Nicolau Quilis, la de les *Paradoxes*, també de Ciceró, pel mallorquí Ferran Valentí, deixeble de Leonardo Bruni. Foren també objecte de traducció Vegeci i Frontí. Completen el panorama les *Metamorfosis –Les Transformacions–* d'Ovidi, traduïdes per Francesc Alegre, el Quint Curci, de Lluís de Fenollet, el Flavi Josep de Pere Llopis i les *Ètiques* d'Aristòtil del príncep Carles de Viana mateix. Vers la segona meitat del segle XVI cal situar el cercle del bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona, Antoni Agustí i Albanell (1517-1586), saragossà de naixement, fill d'un vicecanceller d'Aragó i germà de la duquesa de Cardona. És una figura capdavantera de l'humanisme a Ca-

talunya, hel·lenista, jurista, llatinista, numismàtic i epigrafista il·lustre, a més a més de diplomàtic al servei del Papat i de Felip II, del qual fou ambaixador a Anglaterra en raó del matrimoni amb Maria Tudor. Eulàlia Duran ha il·lustrat d'una manera excel·lent el cercle d'amistats de l'arquebisbe de Tarragona, entorn del qual es mogueren Lluís Pons d'Icart, Pere Joan Nunyes, Joan Baptista Cardona, Jerónimo Zurita, Pere Galès, Pere Martín Coma, M. Tomàs de Taixequet, Sebastián León, Rodrigo Zapata i M. Vaylo. En el seu cercle es mou Lluís Pons d'Icart i es relaciona amb el mestre Pere Joan Nunyes, hel·lenista i llatinista, catedràtic de retòrica a Barcelona (*Institutiones Rehtoricae*, Barcelona, 1578) representant de la tradició valenciana d'un Cosme Damià Savalls i d'un Miquel Jeroni Ledesma, hel·lenistes que ens donen, com també la biblioteca del duc de Calàbria, una mostra de vitalitat dels estudis humanístics hel·lènics i llatins en terres de València. La poesia llatina als Països Catalans pot ésser un bon indicatiu de la penetració d'aquesta llengua i cultura; M. A. Vilallonga n'ha fet un bon recull recentment; destaquem: P. M. Carbonell, els tres Descós de Mallorca, Jeroni Pau, Ferran Valentí, Llop d'Espejo, F. Vicent, A. Ximèn, J. Ripoll, Lúcia Colomines, entre d'altres.

Cal destacar el fet que les premses valencianes i barcelonines produïren ja molt aviat textos clàssics i obres gramaticals; pensem en el *Comprehensorum* de València, datat el 1475, simultani cronològicament, encara que no a la impremta, del *Liber Elegantiarum* (Venècia, 1489) del valencià Joan Esteve, datat, en el pròleg, l'any 1475. A Barcelona veieren la llum el 1475 la *Gramàtica* de Nicolau Perotti, un Florus, les obres de Sal·lusti i les *Catilinàries*, de Ciceró. Al s. XVI cal destacar la personalitat del valencià Joan Lluís Vives, que passà la seva vida entre París, Lovaina i Oxford; eminent filòleg, compongué, a més dels seus *Diàlegs*, un tractat de retòrica, una *Exercitatio linguae Latinae* i unes *Quaestiones in Suetonium*. L'erasmisme influí relativament els Països Catalans. Des de mitjan s. XVI, tot el s. XVII, fins a principi del s. XVIII, el *De constructione*, d'Erasme, conegut pel nom del seu autor, competí a l'escola –un treball de R. Guilleumes és lluminós per al tema– amb les edicions de les *Institucions*, d'Eli Antoni de Nebrija, el *Diccionari* del qual ja fou traduït en llengua catalana el 1522, i més tard (1560), un altre cop, pel gironí Antic Roca, catedràtic de medicina i deixeble de l'hel·lenista Lluís de Vileta. Cal destacar entre els erasmistes Francesc Escobar, catedràtic de retòrica i grec de la Universitat de Barcelona el 1545, i més endavant, vers la meitat del segle XVII, Silvestre Casadevall. Al s. XVII cal destacar la figura de Joan Lacavalleria i Dulach, que compon-

gué una *Bibliotheca Musarum* (Barcelona, 1681) i un *Gazophilacium catalano-latinum* (Barcelona, 1696), remarcable, i no només pels estudis clàssics. Fou molt reeditada fins a mitjan segle XVIII l'obra de Pere Torra, catedràtic de retòrica, intitulada *Dictionarium seu Thesaurus Catalano-Latinus verborum ac phrasium*. Al s. XVII cal remarcar la figura de l'erudit i canonge de Lleida Josep Jeroni Besora, que llegà al convent de Sant Josep de Barcelona una biblioteca de 5.577 volums, entre els quals hi havia una abundosa col·lecció d'obres clàssiques que passaren després al convent de Sant Josep de Barcelona i després a la Biblioteca Universitària. És digne d'un esment especial l'hel·lenista valencià Vicent Mariner, que traduï, o bé al castellà o bé al llatí, les obres d'Homer, Hesíode, Píndar, Sòfocles i Eurípides; aquest humanista tingué contacte amb els savis estrangers de la seva època, com ara Daniel Hensius, i fou, a més, elogiat per Lope de Vega i Quevedo, que establí un catàleg de les seves obres. Durant el s. XVIII els estudis clàssics seguiren les vicissituds de la Universitat, que fou traslladada a Cervera. L'expulsió dels jesuïtes féu entrar en decadència un dels puntals dels estudis grecs i llatins a Barcelona: el col·legi de Cordelles. La figura més representativa a Cervera fou el seu rector, eminent jurisconsult i epigrafista, Josep Finestres i Monsalvo, corresponsal de Gregori Mayans i Siscar, que representà, juntament amb Francesc Pérez Bayer, els estudis humanístics valencians. La tasca important i incansable de J. Finestres fou continuada pel seu deixeble i successors Ramon Llàtzer de Dou i de Bassols, president de les Corts de Cadis, que vindicà la figura d'epigrafista del seu mestre davant les crítiques d'E. Flórez. Cal fer esment d'altres filòlegs hel·lenistes i llatínistes d'aquest segle: el jesuïta mallorquí Bartomeu Pou, traductor d'Heròdot al castellà, Bonaventura Prats, també jesuïta i hel·lenista, i el mataroní Francesc Xavier Llampilles, que es preocupà de temes de literatura llatina, com ho feren també, a Ferrara, Mateu Aymerich i Antoni Vila, que fou catedràtic de grec i llatí d'aquella Universitat després de l'expulsió dels jesuïtes, que el P. Miquel Batllori ha tractat excel·lentment des d'un punt de vista cultural i europeu. El dominic Pere Màrtir Anglès fou, a més de gran orientalista, un gran coneixedor del grec i del llatí. L'Acadèmia de Bones Lletres, successora de la dels Desconfiats i de l'Acadèmia Sense Nom, intentà la redacció d'un diccionari llatí-català, alguns materials del qual veieren la llum al s. XIX; la seva aportació fonamental és l'apèndix, *Apèndice al lenguaje romano vulgar*, al volum primer de les seves *Memorias*, publicat per Josep de Mora i de Catà, marquès de Llió. El s. XIX conegué l'aparició dels dos volums del *Diccionario Catalán-castellano-latino*, publicat a Barcelona (1803 i 1805), obra de J. Esteve, J. Belvitges i A. Juglà,

basada en els materials aplegats per Fèlix Amat, arquebisbe de Palmira, i d'acord amb la proposta feta per aquest bisbe a l'Acadèmia de Bones Lletres. La universitat restaurada a Barcelona conegué un gradual renaixement dels estudis grecs i llatins en les personalitats notables d'A. Bergnes de las Casas, autor d'una important *Gramàtica grega* (Barcelona, 1847), i del seu deixeble J. Balari i Jovany, catedràtic també de grec de la Universitat de Barcelona des del 1881 i molt relacionat amb la filologia alemanya, que es veieren ja integrats en uns corrents científics representats pels Bofarull pel que fa als estudis medievals, i per J. Rubió i Ors, A. Rubió i Lluch i, més endavant, J. Rubió i Balaguer, quant als estudis humanístics. Són dignes d'un esment especial Lluís Segalà i Estalella, elegant traductor d'Homer al castellà i de l'*Hero i Leandre* al català, i Lluís Nicolau d'Olwer, pare dels estudis de llatí medieval a Catalunya. El 1923 fou creada, sota el patronatge de Francesc Cambó, la Fundació Bernat Metge, dirigida per Joan Estelrich; el *Lucreci* editat per J. Balcells, catedràtic de la Universitat de Barcelona, inaugurarà la col·lecció, que fou ben aviat nodrida: avui arriba cap allà als 200 volums. La Fundació comptà de seguida amb personalitats com les de Manuel de Montoliu, Llorenç Riber, infatigable traductor, Gumersind Alabart, J. Serra Hunter, A. Navarro, Carles Cardó, J. Farran i Mayoral, Salvador Galmés, Joan Crexells, etc. Carles Riba, ànima de la secció grega de la Bernat Metge, fou director i professor de grec a la Fundació, i exercí des d'aquesta el seu mestratge, alhora que llegava edicions i traduccions modèliques de Plutarc, Èsquil, Sòfocles i, a més a més, la seva traducció de l'*Odissea*. Entre els hel·lenistes cal remarcar Jaume Berenguer, traductor de Tucídides, i d'altres com Joan Petit, Jaume Olives, Joan Triadú. Entre els llatinistes de la primera època excel·leixen, entre altres, J. Balcells, Marçal Olivar, traductor de Plaute i Apuleu, Adela M. Trepal, Anna M. de Saavedra, Cebrià Montserrat, Pere i Joan Coromines, que traduïren Terenci, Eduard Valentí, notable traductor de Ciceró, Josep M. Casas i Homs, M. Bassols de Climent, Josep Vergés, traductor de Ciceró i d'Horaci i ànima del consell de la Fundació durant molts anys, Guillem Colom, Miquel Dolç, acurat traductor de Marcial, Tàcit, Persi i Virgili, i membre rellevant del consell directiu. La Universitat de Barcelona experimentà un notable ressorgiment amb la presència de Ll. Segala i Estadella, J. Balcells i C. Riba; la Guerra Civil produí un estroncament de la denominada Universitat Autònoma. La recuperació fou feta entre els llatinistes per M. Bassols de Climent, professor ja a la Universitat Autònoma i deixeble de J. Balcells. Fundà la *Colecció Hispànica de Autores Griegos y Latinos* i de la seva càtedra sorgiren figures com la de M. Dolç, Sebastià Mariner, lingüista,

epigrafista i metricista eminent, i Joan Bastardas, que a la Universitat de Barcelona ha promogut els estudis de llatí medieval i s'encarregà del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*. Entre els hel·lenistes cal remarcar el catedràtic Josep Alsina, que, des de l'Institut d'Estudis Hel·lènics que fundà, ha incorporat ja a la docència molts deixebles seus.

No volem tractar extensament ací la història més recent dels nostres estudis, però no fóra procedent deixar de banda la importància de la presència a la Universitat de Barcelona de S. Cirac, i la de L. Rubio, lingüista i codicòleg, durant prop de vint anys, i especialment la de V. Bejarano, deixeble d'A. Tovar, que ha format escola, de la qual han sorgit una bona part dels llatinistes que conreen avui aquesta disciplina a casa nostra. La fundació ara fa prop d'un quart de segle de la UAB marcà també una fita molt destacada als nostres estudis i incorporà a la universitat de nou E. Valentí Fiol i J. Vives, a més de la cabdal presència de M. de Riquer i de A.M. Mundó per als estudis humanístics i paleogràfics.

El panorama actual és des del punt de vista científic molt afalagador i digne hereu d'un passat il·lustre. Cal desitjar que això sigui comprès per la nostra societat i es reflecteixi en un prestigi i una relevància que la cultura clàssica i humanística mereix i que sovint és, malgrat tot, oblidada.

NOTA BIBLIOGRÀFICA

ALCINA, J., Erasmo y poesía en España, *Erasmus in Hispania. Vives in Belgio. Colloquia Europalia*, I, Lovaina, 1986, pàg. 197-214.

ANTONIO, N., *Bibliotheca Hispana nova*, 2 vols., 2a ed. de F. Pérez Bayer, Madrid, 1783-1788.

BADIA, L., "Frontí i Vegenci, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 39 (1983-1984), pàg. 191-215.

BADIA, L., "Per la presència d'Ovidi a l'Edat Mitjana catalana amb notes sobre les traduccions de les *Heroïdes* i de les *Metamorfosis* al vulgar", *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, *Quaderns Crema* 1986, pàg. 29-109.

- BADIA, L., "Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària", a A. Rossich-M.A. Vilallonga eds., *Llengua i Literatura...*, pàg. 31-50.
- BADIA, L., "L'Humanisme català: formació i crisi d'un concepte historiogràfic", *Actes del Vè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura catalanes*, Barcelona, 1980, pàg. 41-70.
- BATAILLON, M., *Erasmus y España*, Mèxic 1966 (2a ed. trad. de la 1a francesa de 1937).
- BATLLE I PRATS, Ll., *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement*, Girona, 1979.
- BATLLORI, M., *Vuit segles de cultura catalana a Europa*, Barcelona, 1958.
- BATLLORI, M., *Orientacions i recerques. Segles XII-XX*, Montserrat, 1983.
- BATLLORI, M., "Humanismo y Renacimiento", *Estudios hispano-europeos*, Barcelona, 1987.
- BATLLORI, M., *Humanismo y Renacimiento. Estudios hispano-europeos*, Barcelona, 1987.
- BEER, R., *Los manuscrits del monastir de Santa Maria de Ripoll* (trad. de l'alemany de P. Barnils), Barcelona, 1910.
- BOHIGAS, P., "Idees d'Eiximenis sobre la cultura antiga", *Miscel·lània Crexells*, Barcelona, 1929, pàg. 77-82.
- BOHIGAS, P., *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña*, 3 vols., Barcelona, 1967.
- BOVER, J.M., *Biblioteca de escritores baleares*, 2 vols., Palma de Mallorca, 1968.
- CASANOVES, I., *Josep Finestres. Estudis biogràfics*, Barcelona, 1932.
- CASANOVES, I., *La cultura catalana del segle XVIII*, Barcelona, 1932.

- CASANOYES, I., *Josep Finestres. Epistolari*, 3 vols., Barcelona, 1933-1934; *Suplement per M. Batllori*, Barcelona, 1969.
- CASAS HOMS, J.M., "Biblioteca d'un catedràtic de llengües clàssiques al segle XVI" *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. III, 2, Valencia, 1969, pàg. 107-116.
- COLOMER, E., "L'humanisme als Països Catalans: Sebunda, Turmeda, Vives", *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia (IEC)*, vol. II, Barcelona, 1988, pàg. 23-44.
- COMAS, A., *Història de la literatura catalana*, vol. IV, Barcelona, 1964 (2a ed. 1981).
- CONDOM, A., *Història de la literatura catalana*, vol. IV, Barcelona, 1964 (2a ed. 1981).
- CONDOM, D., "L'edició gironina de les *Bucòliques* de Virgili", *Actes VI Simposi de la Secció Catalana de la SEEC*, Barcelona, 1983, pàg. 241-258.
- CONDOM, D., "Tradició i retòrica en el *Libre de Sèneca, De Providència* d'Antoni Canals", *Miscel·lània Aramon i Serra* vol. III, Barcelona 1983, pàg. 97-114.
- COROMINES, J., *Suplemento a las Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de escritores catalanes*, Burgos, 1849 (reimpr. Barcelona-Sueca 1973).
- DOMÍNGUEZ BORDONA, J., *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*, Madrid, 1932.
- DURAN, E., *Lluís Pons d'Icart i el "Llibre de les grandeses de Tarragona"*, Barcelona, 1984.
- DURAN, E., "Antoni Agustí i els cercles humanístics catalans", *Jornades d'Història...*, vol. I, Barcelona, 1988, pàg. 261-274.
- DURAN, E. ed., *Antonio Beccadelli, el Panormita. Dels fets e dits del gran*

rey Alfonso. *Versió catalana del XV de Jordi Centelles*, Barcelona, 1990.

FERANDO, A., ed., *Martí de Viciana. Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil*, Barcelona, 1982.

FLORES, C., *Epistolario de Antonio Agustín*, Salamanca, 1980.

GARCÍA MARTÍNEZ, S., "Los estudios clásicos en Valencia durante el siglo XVI", *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. III, 2, Valencia, 1969, pàg. 117-128.

GIL, L., *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*, Madrid, 1981.

GUILLEUMAS, R., "Sobre les edicions gramaticals erasmianes impreses a Barcelona els segles XVI i XVII", *Homenaje a Jaime Vivens Vives*, vol. II, Barcelona, 1967, pàg. 213-230.

Jornades d'Història: Antoni Agustín (1517-1586) i el seu temps (Tarragona 1986), 2 vols., Barcelona, 1988 i 1990.

LIDA de MALKIEL, M.R., *La tradición clásica en España*, Barcelona, 1975.

LÓPEZ RUEDA, J., *Helenistas españoles del siglo XVI*, Madrid, 1973.

LLADONOSA, J., "Humanisme i reformes a l'estudi general de Lleida durant el segle XVI", *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. III, 2, Valencia, 1969, pàg. 87-106.

MADURELL, J. M.-RUBIO, J., *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1955.

MARTÍNEZ, T., "Sobre l'autoria de la traducció catalana de les *Tragèdies* de Sèneca", *Estudis Miscel·lània Badia Margarit*, vol. 3, Barcelona, 1985, pàg. 135-156.

MARTÍNEZ, T., "Sobre la autoria catalana de les tragèdies de Sèneca", *Estu-*

MARC MAYER

dis de llengua i literatura catalanes IX. Miscel·lània Badia Margarit, vol. III, Barcelona, 1985, pàg. 135-156.

MAYER, M., "Llatinistes i hel·lenistes a Catalunya", *Salvat Català*, vol. 5, Barcelona, 1974 (1976), pàg. 2097.

MAYER, M., "La lexicografía latina en Cataluña", *Actas del V Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, 1978, pàg. 741-750.

MAYER, M., "Una biografia de Jeroni Pau en un manuscrit de la Biblioteca Universitària de Barcelona", *Faventia* 1/1 (1979), pàg. 113-118.

MAYER, M., "Manuscrits de biblioteques renaixentistes il·lustres a la Biblioteca Universitària de Barcelona", *Homenatge a Ramon Aramon i Serra*, vol. II, Barcelona, 1980, pàg. 335-358.

MENÉNDEZ PELAYO, M., *Biblioteca hispano-latina clásica*, 10 vols., Madrid, 1950-1953.

MENÉNDEZ PELAYO, M., *Biblioteca de traductores españoles*, 4 vols., Madrid, 1952-1953.

MESTRE, A., *Ilustración y Reforma de la Iglesia. Pensamiento político religioso de Don Gregorio Mayans y Siscar (1699-1781)*, València, 1968.

MORATO, J. M., *Traducció de les "Paradoxa" de Ciceró per Ferran Valentí*, Barcelona, 1959.

OLIVAR, M., "Notes entorn de la influència de l'*Ars dictaminis* sobre la prosa catalana de la Cancelleria de finals del segle XV", *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch III*, Barcelona 1936, pàg. 631-653.

QUETGLÀS, P., ed., *Josep Balari i Jovany. Escrits filològics*, Barcelona, 1990.

RICHÉ, P., *Gerbert d'Aurillac. Le pape de l'an mil*, París, 1987.

RICO, F., *Nebrija frente a los bárbaros*, Salamanca, 1978.

- RICO, F., "Petrarca y el humanismo catalán", *Actes del sisè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*, Barcelona, 1983, pàg. 257-292.
- RIERA, J., "Presència de Josefus a les lletres catalanes medievals", *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, vol. II, *Quaderns Crema*, Barcelona, 1987, pàg. 179-220.
- RIQUER, M. de, *L'Humanisme català (1388-1494)*, Barcelona, 1934.
- RIQUER, M. de, "Breve historia de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 25 (1955), pàg. 275-304.
- RIQUER, M. de, ed., *Obras de Barnat Metge*, Barcelona, 1959.
- RIQUER, M. de, "Medievalismo y Humanismo en la Corona de Aragón a fines del siglo XIV", *VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. I, València, 1969, pàg. 221-235.
- RIQUER, M. de, *Literatura catalana medieval*, Barcelona, 1972.
- ROMANO, D., "La versió catalana del *De claris mulieribus* de Boccaccio", *Miscel·lània Aramon i Serra*, vol. I, Barcelona, 1979, pàg. 507-511.
- ROSSICH, A.-VILALLONGA, M. A., eds. *Llengua i literatura de l'Edat Mitjana al Renaixement. Estudi General 11*, Girona, 1991.
- RUBIÓ I BALAGUER, J., "Els autors clàssics a la Biblioteca de Pere Miquel Carbonell, fins a l'any 1484", *Miscel·lània Crexells*, Barcelona, 1929, pàg. 205-222.
- RUBIÓ I BALAGUER, J., *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, Barcelona 1948.
- RUBIÓ I BALAGUER, J., "Literatura catalana", *Historia general de las literaturas hispánicas*, vol. V, Barcelona 1958.

- RUBIÓ I BALAGUER, J., *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, Barcelona, 1979 (2a ed.).
- RUBIÓ, L., *Catálogo de los manuscritos clásicos latinos existentes en España*, Madrid, 1984.
- RUBIÓ I BALAGUER, J., *Història i historiografia. Obres de Jordi Rubió i Balaguer*, vol. VI, Barcelona, 1987.
- RUBIÓ I BALAGUER, J., *Humanisme i Renaixement. Obres de J. Rubió i Balaguer*, vol. VIII, Barcelona, 1990.
- RUBIÓ I LLUC, A., *Documents per a l'estudi de la cultura catalana migeval*, 2 vols., Barcelona 1907-1921.
- RUBIÓ I LLUC, A., "Joan I humanista i el primer període de l'Humanisme català", *Estudis Universitaris Catalans* 10 (1917-1918), pàg. 1-117.
- TAMMARO DE MARINIS, *La Biblioteca Napoletana dei Re d'Aragona*, 3 vols. Milà, 1947.
- TATE, R. B., *Ensayos sobre la historiografía peninsular del s. XV*, Madrid 1970 (trad. de l'anglès per J. Díaz).
- TATE, R. B., *Joan Margarit i Pau, cardenal i bisbe de Girona. La seva vida i les seves obres*, Barcelona, 1976 (trad. de l'anglès per T. Lloret).
- TORRES AMAT, F., *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, 1836 (reimpr. Barcelona-Sueca 1973).
- VILALLONGA, M.A., "Una inscripció de Jeroni Pau a Subiaco", *Faventia* 4/2 (1982), pàg. 99-105.
- VILALLONGA, M.A., "Característiques de la llengua de Jeroni Pau", *Faventia* 7/2 (1985), pàg. 53-59.
- VILALLONGA, M.A., *Jeroni Pau. Obres*, 2 vols., Barcelona, 1986.

- VILALLONGA, M.A., “Una mostra de la poesia llatina quatrecentista als Països Catalans”, a A. Rossich-M.A. Vilallonga eds. *Llengua i Literatura de l'Edat Mitjana al Renaixement, Estudi General 14*, Girona, 1991, pàg. 51-63.
- VILALLONGA, M.A., “La literatura llatina als Països Catalans durant el segle XV”, *Treballs en honor de Virgilio Bejarano*, vol. II, Barcelona, 1992 (*Aurea Saecula 2*), pàg. 473-482.
- WITTLIN, C., “*Ses lima e correcció de pus dols estil*: fra Nicolau de Quilis traduïnt el llibre *De officiis* de Ciceró”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 35 (1973-1974), pàg. 125-158.
- WITTLIN, C., “La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi”, *Estudis Romànics* 13, pàg. 277-315.